

Праблема ўжывання ўласных імён і яе вырашэнне ў навукавай і мастацкай літаратуры

Т.П. ВАЛЫНЕЦ

Пытанне пра формаўтварэнне ўласных імён ў беларускім мовазнаўстве даволі няпростое, паколькі ў даследчыкаў, якія займаюцца ім, не назіраецца адзіноства ў яго вырашэнні. У выніку навуковая і вучэбная літаратура характарызуецца разнабоям падачы звестак пра формаўтварэнне антрапонімаў. Але звернемся перш за ўсё да гісторыі асвятлення норм формаўтварэння.

Упершыню аб ужыванні склонавых канчаткаў прозвішчаў даецца інфармацыя ў “Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” (1959), дзе адзначаецца, што найменні асоб жаночага полу скланяюцца тады, “калі прозвішчамі служаць назвы прадметаў жаночага роду (*Зязюля, Бульба, Латша, Талака*) і прозвішчы на -эня (-еня, -аня), -уня (-юня) – *Ахраменя, Бацюня, Хадзюня, Шабуня* і інш. Калі прозвішчамі служаць назвы прадметаў, род якіх выразна не выступае, то такія прозвішчы скланяюцца, калі іх носьбітамі з’яўляюцца асобы мужчынскага роду” [1, с.113-114], тым самым пакладзены пачатак фармулёўцы правіла аб адсутнасці склонавых форм асобных прозвішчаў асоб жаночага полу.

У акадэмічнай “Граматыцы беларускай мовы” (1962, т.1) гэтае палажэнне ідэнтычнае. У прыватнасці адзначаецца: “Прозвішчы, якія паходзяць ад назоўнікаў ніякага роду на -а (-я) (*Шыла, Долата, Сукала* і інш.) або назоўнікаў, род якіх выразна не вызначаецца (*Біруля, Бядуля, Сыракомля, Купала, Сапега, Панчанка* і інш.), пры абазначэнні асоб жаночага полу не скланяюцца” [2, с.80]. Такі пункт гледжання раздзяляюць і некаторыя асобныя даследчыкі гэтага пытання. Так, напрыклад, Г. Усціновіч адзначае, што “прозвішчы, якія канчаюцца на цвёрды і мяккі зычны, носьбітамі якіх з’яўляюцца асобы жаночага роду, не скланяюцца. Разам з тым не скланяюцца таксама і прозвішчы, што ўтвораны ад назоўнікаў ніякага роду на -а (-я) ці ад назоўнікаў, род якіх выразна не выступае. Калі ж гэтыя прозвішчы належаць асобам мужчынскага роду, то яны змяняюцца і маюць адпаведна канчаткі:

Н. *Васіль Шыла, Мяла, Бядуля, Біруля*

Р. *Васіля Шыла, Мяла, Бядулі, Бірулі*

Д. *Васілю Шылу, Мялу, Бядулю, Бірулю*

В. *Васіля Шыла, Мяла, Бядулю, Бірулю*

Т. *Васілём Шылам, Мялам, Бядулем, Бірулем*

М. *аб Васілю Шылу, Мялу, Бядулю, Бірулю*” [3, с.40-41].

З ёю згодна Г.М. Малажай, якая таксама зазначае, што “прозвішчы, якія паходзяць ад назоўнікаў ніякага роду (*Шыла, Долата*) і якія толькі формай супадаюць з ніякім родам (*Купала, Сыракомля, Біруля*), скланяюцца толькі тады, калі абазначаюць асоб мужчынскага полу: *няма Пятра Шылы, але Тані Шыла, вучыліся з Васем Сапегам і Галяй Сапега*” [4, с.22].

Супрацьлеглую пазіцыю займае П.У. Сцяцко, які выступае з прапановай аб тым, каб “прозвішча, як слова агульнага роду, павінна скланяцца як пры абазначэнні асобы мужчынскага полу, так і жаночага” [5, с.30]. Далей ён адзначае, што “прозвішчы на -а(-я) скланяюцца на ўзор назоўнікаў супольнага роду, г.зн. у давальным і месным склонах маюць канчатак -у (-ю), у творным -ам (-ем) пры абазначэнні асобы мужчынскага полу:

Д. *Янку Купалу, Францішку Скарыну, Міколу Бірылу*

Т. *Янкам Купалам, Францішкам Скарынам, Міколам Бірылам*

М. *пры Янку Купалу, пры Францішку Скарыну, пры Міколу Бірылу.*

Жаночыя словаформы таксама маюць адпаведныя – аднолькавыя – канчаткі ў прозвішчах і імёнах:

Д. Уладзіславе Купале, Ніне Бірыле

Т. Уладзіславай Купалай, Нінай Бірылай

М. пры Уладзіславе Купале, пры Ніне Бірыле” [6, с.75].

У навукова-вучэбнай літаратуры, прызначанай для вышэйшай і сярэдняй школы, узнятае пытанне таксама асвятляецца па-рознаму. Напрыклад, у падручніку “Беларуская мова” (1992), складзеным калектывам аўтараў і прызначаным для навучэнцаў педвучылішчаў, адзначаецца, што “прозвішчы на -а(-я), калі яны належаць асобе мужчынскага полу, скланяюцца часткова па першым скланенні, часткова -- па другім. У родным і вінавальным склонах маюць канчаткі першага скланення:

Р. Булыгі, Батуры, Амяльчэні Івана

В. Булыгу, Батуру, Амяльчэню Івана.

У давальным, месным і творным – другога скланення:

Д. Булыгу, Батуру, Амяльчэню Івану

Т. Булыгам, Батурам, Амяльчэнем Іванам” [7, с.166].

У “Сучаснай беларускай літаратурнай мове” (1997, пад рэд. М.С. Яўневіча) пытанне пра формаўтварэнне прозвішчаў асвятляецца больш разгорнута. У прыватнасці, тут адзначаецца: “прозвішчы, якія паходзяць ад назваў прадметаў жаночага роду з асновай на г, к, х і маюць ненаціскны канчатак -а, тыпу *Конаўка, Трэска, Плотка, Папруга, Саладуха* набываюць склонавыя канчаткі ў залежнасці ад полу асобы. Калі гэта прозвішча належыць жанчыне, яно скланяецца, як агульныя назоўнікі жаночага роду першага скланення з адпаведнай асновай, а калі мужчыне – як рознаскланяльныя назоўнікі мужчынскага роду з адпаведнай асновай:

Н. Бярозка Алена, Бярозка Алесь

Р. Бярозкі Алены, Бярозкі Алеся

Д. Бярозцы Алене, Бярозку Алесю

В. Бярозку Алену, Бярозку Алеся

Т. Бярозкай Аленай, Бярозкам Алесем

М. на Бярозцы Алене, на Бярозку Алесю.

Прозвішчы, якія паходзяць ад назваў прадметаў жаночага роду на -а, апроча прозвішчаў на г, к, х з націскным канчаткам -а, скланяюцца незалежна ад полу асобы, як агульныя назоўнікі жаночага роду з адпаведным тыпам асновы:

Н. Выдра, Суша, Луста

Р. Выдры, Сушы, Лусты

Д. Выдры, Сушы, Лусце

В. Выдру, Сушу, Лусту

Т. Выдрай, Сушай, Лустай

М. пры Выдры, пры Сушы, пры Лусце.

Прозвішчы з націскным канчаткам -а(-я) тыпу *Крапіва, Каляда, Вярба, Баразна* скланяюцца, як назоўнік агульнага роду *сірата*:

Н. Вера (Лёня) Вярба

Р. Веры (Лёні) Вярбы

Д. Веры (Лёню) Вярбе

В. Веру (Лёню) Вярбу

Т. Верай (Лёнем) Вярбой

М. пры Веры (Лёню) Вярбе” [8, с.78-79].

У “Беларускай мове” (1998, пад рэд. Л.М. Грыгор’евай) указваецца, што назвы прозвішчаў на -оў (-аў), -еў (-ёў), -ын (-ін) скланяюцца, як агульныя назоўнікі з цвёрдай асновай, але дадаецца пры гэтым наступная інфармацыя: “у месным склоне прозвішчы маюць канчатак -у: пры *Смялячкову, пры Сініцыну, пры Лужаніну*” [9, с.170]. А вось акадэмічная “Беларуская граматыка” (1985, ч.1) патрабуе ўжываць прозвішчы мужчынскага роду ў месным склоне з канчаткам -е: аб *Данілаве, Кавалёве, Фаміне* [10, с.102], чым ілюструе адрозненне ва ўжыванні граматычных форм з канчаткамі -е і -у ў месным склоне.

Што датычыцца жаночых прозвішчаў, то акадэмічная граматыка канстатуе, што “прозвішчы якія не суадносяцца з назвамі прадметаў, скланяюцца ў тым выпадку, калі яны адносяцца да мужчын. Не скланяюцца такія прозвішчы, калі яны адносяцца да жанчын: Д. *Галіне Янчанка* В. *Галіну Янчанка*” [10, с.101-102].

Дапаможнік “Беларускі правапіс: правілы, заданні, кантрольныя работы” (1998) У.І. Куліковіча ілюструе зноў жа супрацьлеглы акадэмічнай граматыцы пункт погляду на пытанне аб скланенні ўласных назоўнікаў. У прыватнасці ў ім адзначаецца, што “прозвішча націскным канчаткам -а(-я), калі гэта прозвішча жанчыны, скланяецца як агульныя назоўнікі жаночага роду з адпаведнай асновай:

Н. *Аленка Капуста*, *Зязюля*, *Сідарэнка*, *Бядуля*, *Шыла*
Р. *Аленкі Капусты*, *Зязюлі*, *Сідарэнкі*, *Бядулі*, *Шылы*
Д. *Аленцы Капусце*, *Зязюлі*, *Сідарэнцы*, *Бядулі*, *Шыле*
В. *Аленку Капусту*, *Зязюлю*, *Сідарэнку*, *Бядулю*, *Шылу*
Т. *Аленкай Капустай*, *Зязюляй*, *Сідарэнкай*, *Бядуляй*, *Шылай*
М. *аб Аленцы Капусце*, *Зязюлі*, *Сідарэнцы*, *Бядулі*, *Шыле*.

Калі гэта прозвішча мужчыны, яно скланяецца, як назоўнікі мужчынскага роду на -а з адпаведнай асновай:

Д. *Міхасю Шылу*, *Капусту*, *Зязюлю*, *Сідарэнку*
Т. *Міхасём Шылам*, *Капустам*, *Зязюлем*, *Сідарэнкам*
М. *пры Міхасю Шылу*, *Капусту*, *Зязюлю*, *Сідарэнку*” [11, с.220].

Далей адзначаецца: “калі прозвішчы маюць націскны канчатак -а(-я), то яны набываюць канчаткі назоўнікаў першага скланення незалежна ад полу асобы:

Н. *Марына і Кузьма Крапіва*, *Мятла*, *Галаўня*
Р. *Марыны і Кузьмы Крапівы*, *Мятлы*, *Галаўні*
Д. *Марыне і Кузьме Крапіве*, *Мятле*, *Галаўні*
В. *Марыну і Кузьму Крапіву*, *Мятлу*, *Галаўню*
Т. *Марынай і Кузьмой Крапівой*, *Мятлой*, *Галаўнёй*
М. *пры Марыне і Кузьме Крапіве*, *Мятле*, *Галаўні*” [11, с.221].

Як бачым, у тэарэтычнай распрацоўцы пытання аб скланенні ўласных назоўнікаў мужчынскага і жаночага роду назіраюцца разыходжанні, што прыводзіць да размывання норм формаўтварэння ўласных імён беларускай літаратурнай мовы: зыходзячы з адных даведнікаў, неабходна скланяць усе прозвішчы, зыходзячы з другіх – толькі асобныя з іх; пры скланенні, паводле адной думкі, неабходна ўжываць адны склонавыя канчаткі, паводле другой – іншыя (гл. канчаткі, напрыклад, -е, -у адносна форм меснага склону назоўнікаў мужчынскага роду).

Як вядома, выключную ролю ў станаўленні норм літаратурнай мовы адыгралі мастак слова, класікі беларускай літаратуры, сярод якіх перш за ўсё пачэснае месца займае Якуб Колас, мова якога паслужыла ўзорам пры выпрацоўцы норм беларускай літаратурнай мовы. Звернемся да аналізу мовы твораў мастака ў сувязі з узнятай праблемай.

У мове твораў Якуба Коласа зафіксаваны розныя тыпы прозвішчаў асоб жаночага і мужчынскага полу, сярод якіх прозвішчы жаночага роду на зычны (*Мініч*, *Шаронь*), прозвішчы жаночага роду на цвёрды зычны (*Грында*), прозвішчы мужчынскага роду на -а(-я) (*Чурыла*, *Рылка*, *Варэйка*, *Сула*, *Гудзілка*, *Бадзейка*), а таксама прозвішчы мужчынскага роду на -а(-я), якія паходзяць ад назваў прадметаў жаночага роду (*Кветка*, *Кукса*, *Бойка*, *Карага*, *Ракіта*, *Дубіна*), прозвішчы мужчынскага роду на -скі, -цкі, -аў, -оў, -ын, -ін, -ык, -ік, -іч (*Сучынскі*, *Карнілаў*, *Махроў*, *Булякін*, *Цырлік*, *Глык*, *Барбутовіч*, *Балаховіч* і інш.), прозвішчы на націскны -о (*Шкуро*, *Сушко*), мужчынскія прозвішчы, якія заканчваюцца на зычны (*Камлюк*, *Перац*, *Трус*, *Гладыш*, *Дубок*, *Губан*, *Навак* і інш.).

У мове Якуба Коласа формаўтварэнне прозвішчаў, утвораных ад назваў прадметаў, род якіх выразна не выступае, адбываецца ў тым выпадку, калі іх носьбітамі з’яўляюцца асобы мужчынскага роду, напрыклад: *З краю лесу стаяла хатка лесніка Васіля Чурылы* (4,

41) [12]. Але зараз жа пачалі таўчы пад бок Міхалку Варэйку (4, 52). У хаце Сымона Суслы сядзіць яшчэ некалькі сялян (5, 246). Пытае і Астан старога Суслу (5, 248).

Прозвішчы жаночага роду на цвёрды зычны змяняюцца і маюць адпаведныя канчаткі, напрыклад: Бяслаўнае адступленне пана Тарбецкага ад калодзежа паддае Грындзе яшчэ больш пыху і прыводзіць яе ў поўны стан натхнёнай лаянкі (5, 191). Жыве ён дзесь на суседстве з прачкай Грындай (5, 210).

Прозвішчы на -а(-я) пры абазначэнні асобы мужчынскага полу скланяюцца на ўзор назоўнікаў агульнага роду, г.зн. у давальным і месным склонах маюць канчатак -у(-ю), а ў творным канчатак -ам(-ем), напрыклад: Свірыд міргае Гудзілку (5, 354). І чаму ён сказаў ім аб Бадзейку (5, 368). Ён хоча абмеркаваць, узважыць з Гудзілкам (5, 354).

Прозвішчы, якія паходзяць ад назваў прадметаў жаночага роду з асновай на г, к, х і маюць ненаціскны канчатак -а, скланяюцца, як рознаскланяльныя назоўнікі мужчынскага роду з адпаведнай асновай, калі належаць мужчыне, напрыклад: Вось гэты вобраз штабс-капітана Ваганова незвычайна яскрава ўзнік цяпер перад вачыма Сяргея Карагі (5, 62). Ужо выбралі? Апанаса Кветку (4, 10). Па дарозе ён клікнуў урадніка Дарафея Бойку (4, 56). Пужліва-варожы змрок крыху расступіўся, парадзеў, і перад Сяргеем Карагам вызначылася цёмная палоска – шляк яру (5, 60).

Прозвішчы, якія паходзяць ад назваў прадметаў жаночага роду на -а, апроча прозвішчаў на г, к, х з ненаціскным канчаткам -а, скланяюцца незалежна ад полу асобы, як агульныя назоўнікі жаночага роду з адпаведным тыпам асновы, напрыклад: Але ўрэшце ўзяў верх голас Васіля Куксы (4, 51). Толькі ж памятай, што калі ты мяне выдасі Дубіне, то ні ад цябе, ні ад твайго хутара не астанецца і следу (5, 392). А з Дубінай ты павітайся так, каб я яго пазнаў – пацалуйся з ім ці як (5, 393). Бадзейка зірнуў у твар Ракіты, як бы пытаючы, ці няма тут якога падступства, і назваў умоўленае месца (5, 369).

Прозвішчы з націскным канчаткам -а скланяюцца на ўзор назоўніка агульнага роду сірата, напрыклад: Кандрат Лата пакепліваў з Дзямяна Трубы, як яго поп спавядаў летась і закамандаваў за грэх прывезці тры вазы дроў (4, 50).

Прозвішчы на -оў, -аў, -еў, -ёў, -ын, -ін скланяюцца, як агульныя назоўнікі з цвёрдай асновай, напрыклад: Ахрэменка з Петручком адсталі, а ён з Булякіным ішоў яшчэ некаторы час па станцыі (5, 128). Спатканне з Махровым павінна было адбыцца ўночы (5, 368).

У месным склоне прозвішчы такога тыпу маюць канчатак -е, напрыклад: Міхайла Іванавіч пачынаў думаць аб Карнілаве (5, 128). Высвятлялі некаторыя драбніцы ў яго першых паказаннях і з асабліва ўвагаю запыняліся на яго паведамленні аб Махрове (5, 368).

Прозвішчы, якія заканчваюцца на зычны, скланяюцца, як агульныя назоўнікі другога скланення, напрыклад: Калі ён браў у лясніцтве асігнату, то сустрэўся там з аб'ездчыкам Барбутовічам (5, 233). Невядома, якая справа была ў урадніка з Моўшам Перцам – так яна і засталася загадкай для гісторыі (4, 59). Іван стаў на работу з Нічыпарам Глыкам (5, 380).

Прозвішчы на націскны -о форм змянення не маюць, напрыклад: Глянцў Яворскі ў вочы Сушко, момант падумаў (5, 392). Калі памочнік Сушко даведаўся пра яго план, дык вельмі скептычна аднёсся да гэтага (5, 392). Але туды паслалі генерала Шкуро (5, 85).

Адзінаковы выпадак варыянтнасці скланявання канчатка назоўніка мужчынскага роду на -а, што паходзіць ад апелятыўнай лексікі жаночага роду тыпу дубіна – Дубіна, адзначаны ў мове Якуба Коласа: Потым вайсковец сеў поруч з Ракітам, прысунуў бліжэй чарнільніцу, узяў ручку і паперы (5, 364). Тут назіраем канчатак -ам у адрозненне ад -ай (гл. Дубіна-Дубінай).

Як відаць, формаўтварэнне прозвішчаў у мове Якуба Коласа ілюструе ў асноўным поўную адпаведнасць нормам беларускай літаратурнай мовы, хаця сустракаюцца адзінаковыя выпадкі іх разыходжання.

На жаль, не ўсе скланяльныя формы выдзеленых прозвішчаў адзначаюцца ў мове твораў пісьменніка. Тым не менш, відавочнай з'яўляецца тэндэнцыя да скланення прозвішчаў, у тым ліку на -а, як назоўнікаў агульнага роду з адпаведным тыпам асновы, як пры абазначэнні асобы мужчынскага полу, так і жаночага.

Відавочнай становіцца беспадстаўнасць спрэчак аб тым, скланяць ці не скланяць без уліку народнай практыкі ўжывання, што ў значнай ступені і адлюстравана ў Якуб Колас.

Abstract

In the article the author considers questions of formation of the forms of proper name (surnames) in the Byelorussian scientific literature and fiction.

Літаратура

1. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мн.: выд-ва Акадэміі навук БССР, 1959.
2. Граматыка беларускай мовы. – Мн., 1962.
3. Усціновіч Г. Жук, жаба і Міклуха-Маклай // Роднае слова, 1995, №5. – С. 39–40.
4. Малажай Г.М. Даведнік для абітурыентаў па беларускай мове. Частка першая. – Брэст: МПП “Тры В”, 1993. – 90с.
5. Сцяцко П.У. Жонкай, Аленкай, Шаўчэнкай... // Роднае слова, 1992, №2. – С. 30-31.
6. Сцяцко П.У. Праблемы нормы, культуры мовы. – Гродна: ГрДУ, 1998. – 294с.
7. Беларуская мова: Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Лексікалогія. Фразеалогія. Марфемная будова слова і словаўтварэнне. Марфалогія: Падручнік для навучэнцаў педвышэйшай школы / Я.М. Адамовіч, Л.А. Акаловіч, С.К. Берднік і інш.; Пад рэд. Я.М. Адамовіча, А.М. Клячко. – 2-е выд., перапрац. – Мн.: Вышэйшая школа, 1992. – 320с.
8. Сучасная беларуская літаратурная мова: Марфалогія: Вучэб. дапам. / Н.В. Гаўрош, М.Ц.Кавалёва, Н.М. Нямяковіч і інш.; Пад агульн. рэд. праф. М.С. Яўневіча. – Мн.: Выд. Ул.М. Скакун, 1997. – 288с.
9. Беларуская мова: У дзвюх частках. Частка 1. Пад рэд. Л.М.Грыгор’евай. – Мн.: Вышэйшая школа, 1998. – 330с.
10. Беларуская граматыка: У дзвюх частках. Частка 1. – Мн.: Навука і тэхніка, 1985. – 431с.
11. Куліковіч У.І. Беларускі правапіс: правілы, заданні, кантрольныя работы. – Мн.: “Завігар”, 1998. – С. 280.
12. Якуб Колас. Збор твораў.: У чатырнаццаці тамах. – Мн.: Мастацкая літаратура, 1972. Тут і далей у дужках падаецца ілюстрацыя з указаннем тома і старонкі.

Беларускі гандлёва-эканамічны
універсітэт спажывецкай кааперацыі

Паступіў у друк 20.04.03